Merethe Roos

Å velte en kjempe

Modellesere og tekstkulturer i Nils Egede
Hertzbergs tekster.

Tidsskriftet Sakprosa

Bind 8, Nummer 2

© 2016

Sammendrag

*Denne artikkelen tematiserer teologen og skolemannen Nils Hertzberg (1827-1911), og har som hensikt å vise hvordan Hertzbergs tekster skrevet frem mot skoleloven i 1889 kan leses på minst to måter, avhengig av hvilket perspektiv man legger på tekstene. Hertzberg er regnet for å være en representant for den politiske og kulturelle høyresiden i prosessen frem mot skoleloven, og dessuten for å være en ivrig antigrundtvigianer. Studien viser at det er god grunn for å hevde nettopp dette, men at denne lesningen tar utgangspunkt i Hertzbergs ideologiske posisjon, og at Hertzberg forholder seg til en tekstkultur som består av den konservative delen av samtidens kirkelige og teologiske landskap. Hertzberg må imidlertid også forholde seg til andre tekstkulturer eller arenaer for meningsdannelse, ikke minst den tekstkultur som råder i det storsamfunnet han også er en del av. Denne tekstkulturen må nødvendigvis forholde seg til de endringsprosesser som gjelder i samfunnet som helhet, slik som økende grad av nasjonal bevissthet, språkbevissthet og individuell selvstendighet. Studien av Hertzberg demonstrerer dermed noe av det som er poenget i Erling Sandmos bok *Tid for historie* (2015): Ulike perspektiver på tekster kan føre til at ulike meninger kommer til syne.*

Abstract:

This article sheds light on the theologian and politician Nils Hertzberg (1827-1911), and aims to show that Hertzbergs texts, as they are written up to the School Act in 1889 can be read in at least two ways, depending on the perspective being laid on the texts. Hertzberg is regarded as a representative for the political and cultural right wing in the process towards the School Act, moreover as an eager antagonist towards Grundtvig. This study

demonstrates that there is a strong evidence for claiming this, although this reading is based on the ideological position of Hertzberg and the fact that Hertzberg relates to a textual culture consisting of the conservative part of the theological landscape of those days. Hertzberg must, however, also relate to other textual cultures, not least that of his social surroundings in general. This textual culture must necessarily relate to the processes of change characterising the society as a whole, such as an increasing degree of consciousness related to language and nationality, as well as individual independence. The study of Hertzberg thus demonstrates the overall point in Erling Sandmo's book Tid for historie (2015): Different perspectives on texts can lead to different meanings.

Om artikkelforfatteren:

Merethe Roos er teolog og historiker og ansatt som førsteamanuensis ved Institutt for lærerutdanningsfag på Høgskolen i Sørøst-Norge.

Å velte en kjempe. Modellesere og tekstkulturer i Nils Egede Hertzbergs tekster.

I denne artikkelen skal jeg se nærmere på teologen, skolemannen og politikeren Nils Egede Hertzberg (1827-1911), en av de sentrale aktørene i den politiske prosessen som ledet frem mot Folkeskoleloven i 1889. Målet med artikkelen er å vise hvordan enkelte av Hertzbergs tekster bærer preg av ideologisk flertydighet som går utover den han selv har hatt kontroll over. Dette peker igjen mot en justering av mye av den historieskriving som tidligere har beskjeftiget seg med Hertzberg og hans rolle i norsk skolehistorie.

Folkeskoleloven av 1889 sikret lik skolegang for alle barn i Norge, og den var med dette et av de viktigste tiltak for å jevne ut sosiale forskjeller i Norge i sin egen samtid. Loven la også grunnlag for den utvikling mot det egalitære skolesystem som ble karakteristisk for Norge i det 20. århundre. I så måte peker den også fremover mot vår egen tid. Folkeskoleloven avspeilet i tillegg et slags kulminasjonspunkt for forholdet mellom kirke og skole her til lands, i den forstand at den blant annet innebar at ledelsen for skolen ble overlatt fra kirken til folket selv. Prosessen som ledet frem mot loven strakk seg over flere år og engasjerte bredt, også utenfor det politiske liv. Posisjonene var tilsynelatende skarpe, med en politisk, religiøs og kulturell venstreside som representerte et klart ønske om å skille kirke og skole, og en høyreside som ønsket å beholde denne enheten.

Nils Egede Hertzberg var kjent som en av de fremste eksponenter for tanken om at skolen skulle bevare den kirkelige identitet som hadde kjennetegnet den siden den første skoleloven trådte i kraft i 1739. Hans retorikk, både den som kom til syne muntlig som stortingspolitiker og taler, og den han viste i

tekstene han skrev, som redaktør for tidsskriftet *Norsk Skoletidende*, som avisdebattant og som forfatter av andre skrifter, bidro til å skjerpe frontene i skoledebatten i Norge på 1870- og -80-tallet. En av hans mest innbitte motstandere var venstrepolitikere og statsminister Johan Sverdrup. Den verbale og ideologiske kampen mellom disse kom blant annet til syne etter at Johan Sverdrup hadde offentliggjort sine tanker om en ytterligere demokratisering av skolen og endring av dens læreplaner høsten 1884.¹ Endringsforslagene innebar blant annet at kristendomsfaget fikk mindre plass enn hva det hadde hatt tidligere. Hertzberg var da raskt ute med å komme med innvendinger og bemerkninger.² Det Hertzberg ønsket seg var en konfesjonell menighetsskole, der kristendommen og evangeliet stod i sentrum for undervisningen. Det forslaget som Sverdrup hadde reist, som blant annet gikk ut på å trekke stiftsdireksjonen ut av skolens ledelse, ville «berøve Kirken dens ledende Stilling inden vor kristelige Skole og dermed Kristendommen dens Høisæde inden Samme», påpekte Hertzberg (Hertzberg, 1884, s. 39). Det at stiftsdireksjonen gikk ut av skolens ledelse ville i praksis bety at kirkens menn mistet retten til å administrere og styre skolen.

I denne teksten skal jeg vise at flere av Hertzbergs tekster har i seg en iboende flertydighet som går utover det som tidligere Hertzbergresepsjon har lagt vekt på. Den tidligere fortolkningen av Hertzberg har hittil tatt utgangspunkt i en klart polarisert prosess med to motsatte politiske og ideologiske syn. Blant de som har forsvart et slikt syn finner vi blant andre Hans Jørgen Dokka, Brynjar

¹ Sverdrups tekst ble skrevet i brev form til kirkeminister Elias Blix 25. september 1884, og offentliggjort i Dagbladet 8. oktober samme år.

² Hertzbergs innspill ble først publisert som en serie artikler i Morgenbladet, og deretter snart utgitt som separat trykk, sammen med Hertzbergs tekst.

Haraldsø og Dag Thorkildsen, som alle har rettet oppmerksomhet mot stridsspørsmålene som preget prosessen (Dokka, 1967, Haraldsø, 1989, Thorkildsen, 1996). Dokkas, Haraldsøs og Thorkildsens argumentasjon har helt klart sammenheng med reelle forhold i Hertzbergs egen samtid. Av motstanderne blir Hertzberg konsekvent oppfattet som en som hadde gjort det til sitt livs oppgave å bekjempe alle former for fremskritt på skolens område. Der motstanderne ønsket seg en åpen og fremtidsrettet skole som kunne styres av et myndiggjort folk, fremstod den skolen Hertzberg og hans meningsfeller forsvarte som «tilnærmet unifomert, kontrollert, overvogtet og administrert», som Venstres stortingsrepresentant Johannes Steen uttrykte det (Stortingsforhandlinger, 1888, del 8, s. 751). Til dels blir retorikken som gir grunnlag for denne polariseringen også underbygget av den politiske høyresiden selv, både i offentligheten og i politikken. I sin kommentar fra 1888 sa Hertzberg at striden om skolen dreiet seg om en konflikt mellom på den ene siden et syn som vil gjøre skolen til en «verdslig kommuneskole», der kristendomsundervisningen enten «blev ganske udelukket», eller ville miste sin «Ret og Magt til at bekjenne vor Kirkes tro». På den andre siden fant man det synet Hertzberg selv representerte, det som forsvarte skolen som en «evangelisk luthersk Menighedsskole» (Hertzberg, 1888, s. 7).

Imidlertid har Hertzbergs tekster i forbausende liten grad vært gjenstand for nærlesning, hverken fra kirkehistorisk eller mer generelt historisk hold. Dersom man ser nærmere på disse tekstene, vil man se at enkelte av de har et indre spenningsforhold mellom ulike ideologier; ideologier som på hver sin måte preget samtiden. Dette indre spenningsforholdet kan i all sannsynlighet ses i lys av at tekstene kommuniserer med (minst) to tekstkulturer, både den konservative delen av det kirkelige landskap og det som kan kalles «storsamfunnets tekstkultur». Tekstkultur skal her forstås slik som Johan Tønnesson har definert dette begrepet «som en gruppe mennesker som

samhandler gjennom tekster gjennom et noenlunde felles normsystem» (Tønnesson, 2012, ss. 58-59). Dermed konstrueres også flere modellesere i enkelte av Hertzbergs tekster, i den forstand at teksten får ulike dreininger som igjen er forutsatt av forfatterens intensjonalitet. En modelleser er å forstå som det sett av kompetanser som forfatteren forutsetter hos den konkrete mottager, eller som han oppbygger i løpet av teksten (Tønnesson, 2004, s. 104). Også tanken om flere modellesere tar utgangspunkt i Tønnessons arbeider, og da særlig i hans doktoravhandling, der en kritikk av Umberto Ecos tanke om at tekster kun har en modelleser står sentralt (Eco, 1983). Intensjonaliteten er på sin side knyttet til talehandlingsteorien, ikke minst slik John Langshaw Austin har forklart skillet mellom talehandlingens lokusjonære, illokusjonære og perlokusjonære aspekt (Austin, 1962). Dermed kan intensjonaliteten knyttes til kommunikasjonen med de ulike tekstkulturer som Hertzberg er en del av, og den kan således også gå utover den mening som Hertzberg selv har hatt til hensikt å uttrykke. En slik nærlesning vil utfordre det meste av tidligere historisk og spesifikt kirkehistorisk forskning, preget som denne har vært av å plassere Hertzberg inn i et tradisjonelt skjema med skarpe skiller mellom en politisk, ideologisk og kulturell høyre- og venstreside. Dermed utfordres også i overordnet forstand forestillingen om skarpt avgrensede ideologiske fronter i det teologiske landskap i siste halvdel av det 19. århundre. Disse ideologiske frontene peker fremover mot det tidlige 20. århundrets opprettelse av det Det teologiske Menighetsfakultet som et tilsvarende til den liberaliserende utviklingen ved universitetets teologiske fakultet.

Heretter skal denne teksten følge i tre deler. I den første delen skal vi se på bakgrunnen for den tradisjonelle Hertzberg-resepsjonen, og vise hvordan mange av Hertzbergs tekster nettopp har i seg den entydige meningsdimensjon som disse fortolkerne har lagt vekt på. I den andre delen skal vi se hvordan enkelte av tekstene også er preget av en flertydighet som

kan gi rom for en revisjon av den tradisjonelle forståelsen av hans posisjon i det sene 19. århundrets teologiske og kulturelle landskap. Artikkelen vil bli avsluttet med en kort, oppsummerende konklusjon.

Kampen for menighetsskolen.

Den tradisjonelle Hertzbergresepsjonen hviler på et solid grunnlag av tekstdokumentasjon. Gjennom hele sin yrkesaktive karriere har Hertzberg tilsynelatende en interessepolitisk agenda når det gjelder skolesaken: Å kjempe for skolens luthersk-konfesjonelle identitet. Dette innebærer at skolen skal forholde seg til Bibelen som normativt rettleidende skrift, eller nærmere bestemt, Bibelen slik den er formidlet og fortolket gjennom Martin Luthers bekjennelsesskrifter. Dette nærmest hamrer han inn hos sine lesere og tilhørere, både som tidsskriftredaktør, politiker, debattant i offentligheten og som forfatter av en rekke ulike skrifter.

Hertzbergs ideologiske posisjon i skolesaken lar seg lett forstå i lys av hans bakgrunn. Han var teolog, skolert under Paul Casparis og Gisle Johnsons kateter, og som Johnson-elev videreførte han sin læremesters typiske lutherske konfesjonalisme. Gisle Johnson var en av samtidens mest innflytelsesrike teologer, han var ideologen bak indremisjonsbevegelsen og leder for den vekkelsesbevegelse som også bar hans navn. Som lærer ved Det teologiske fakultet formet Johnson en hel generasjon prester, og undervisningen bar preg av en kombinasjon av luthersk ortodoksi og pietisme (Elstad, 2000, s. 55). Hertzberg selv gikk imidlertid aldri ut i prestatjeneste, men viet store deler av sitt voksne liv til skolen og skolesaken. Han virket som lærer, først ved krigsskolen, og fra 1860 ved Asker seminarium. Syv år etterpå ble han bestyrer av den nye Hamar lærerskole. Som ivrig idretts- og friluftsmann gjorde han seg her gjeldende som en ivrig apologet for

gymnastikkfagets plass i skolen (Slagstad, 2015, ss. 314-325). Fra Hamar ble han også en profilert motstander av Grundtvigs ideer, særlig slik disse hadde kommet til uttrykk i miljøet rundt folkehøgskolen Sagatun, lokalisert i samme by (Thorkildsen, 1996, s. 180). Det ble også i økende grad tydelig at han stilte seg i opposisjon til venstresidens skolepolitikk, noe som ikke minst kom til uttrykk i forbindelse med navnebyttet fra allmueskole til folkeskole (Dokka, 1967, ss. 273-274). I 1882 ble han utnevnt til kirkeminister i Selmers regjering, og sammen med resten av regjeringen måtte han fratre sin stilling i forbindelse med riksrettsdommen to år seinere. Fire år etter dette ble han valgt inn som stortingsrepresentant for Kristiania, hvor han de neste årene særlig kjempet hardt for at kirken fortsatt skulle ha styringsrett over skolen. Som stortingsrepresentant argumenterte han også ved gjentatte anledninger for at dissenterne, altså medlemmer av ikke-lutherske kirkesamfunn, ikke skulle kunne ta undervisningsoppgaver i skolen.

Nils Hertzberg etterlater seg et stort forfatterskap, og mange av hans taler og foredrag er også gitt ut. Tidsskriftet Norsk Skoletidende, hvor han fungerte som redaktør fra 1869 og følgelig også skrev en rekke lederartikler, er også en god kilde til hans tenkning om hva skolen skal være. Et av hans skrifter er *Skolen og Kristendommen*, som jeg skal vie oppmerksomhet i det følgende. Dette skriftet inneholder to foredrag, hvorav det første opprinnelig ble holdt som innlegg ved *Det nordiske Skolemøde* i Stockholm i 1880. Hertzberg var i anledning dette møtet bedt om å holde et innlegg over temaet «Skolens plikt til gjennom sin hele Paavirkning at hævde den kristelige Livsanskuelse». Det at dette var kommet opp som tema var et resultat av en nødvendighet, påpekte han innledningsvis i foredraget. Temaet var drevet frem av at man på ingen måte var enige om påstanden, og at man ikke lenger så det som selvsagt at skolen hadde rett og plikt til å ta ansvar for elevenes religiøse og konfesjonelle oppdragelse. Hertzberg så det derfor som sin oppgave å holde et innlegg som

kunne understreke hvordan evangeliet skulle være skolens «kjerne og stjerne» (Hertzberg, 1882, s. 6).

Den kristendomsforståelse som Hertzberg tar til orde for i foredraget har Guds ord som overordnet autoritet. Guds ord er også overordnet alle former for subjektiv troserkjennelse, og det er overordnet alle former for endringer og skifter i omgivelsene rundt. Hertzberg understreker Guds ords autoritative karakter ved å beskrive dets fordring til den «sterkeste vilje»: den krever at selv denne skal «ydmyge sig under Guds vældige Haand», og «tage Fornuften fangen under Troens Lydighed» (Ibid., s. 11). Som fundert på evangelisk-luthersk grunnlag er det om å gjøre at skolen er konsekvent i sin opplæring og undervisning av barna, ellers vil den henfalle til den «slette Encyklopædisme» hevder Hertzberg videre. Dersom den ikke er konsekvent, vil det virke høyst forvirrende, fordi elevene på den ene siden får lære om Guds ords ufeilbarlighet, og på den andre side om Kristus, som er «slaaet i hardtkorn med Confucius, Sokrates og Mohammed» (Ibid., s. 13). En slik modernisering av fagene som man har sett i den senere tid, fortsetter han, gjør det dessuten ekstra viktig å tegne et klart bilde av skolens konfesjonelle identitet. Den kristne livsanskuelse trues fra mange hold, også fra bevegelser innad i teologien. Den største fare i samtiden utgjør imidlertid naturvitenskapene: «det er som om det indgaaende Studium av Materien eller Naturen, naar vi ikke vaager over os selv, medfører den Fare, at vi mister Synet for Aandens Rige» (ibid).

I denne type skole har også lærernes formidling den største betydning. Læreren er den som gjør levende og realiserer skolens verdigrunnlag, og det er derfor avgjørende at han opptrer slik at han styrker barnas tro og religiøse forståelse. Dette utlegger han blant annet på følgende måte:

«(...) den skole, der anerkjender det som sin Opgave at hævde den kristelige Livsanskuelse, maa kræve af sine Lærere, at der i Indholdet og Aanden af deres hele Undervisning og deres Behandling af Børnene ikke alene er noget, der kan nedbryde Pieteten for de kristelige Mysterier og den kristelige Moral, men at samtlige Lærere mere og mere baade direkte og indirekte skal styrke denne Barnets helligste Følelse» (ibid).

I følge Hertzberg finnes det to slags lærere. Det er på den ene siden de som bekjenner seg til den kristne tro og som ser kristendommen som en levende kraft, og på den andre siden de som føler seg «inderlig frastødt» av den kristne tro. Det er de førstnevnte som virkelig hører hjemme i skolen. I så måte kan Hertzberg anføre et sitat fra Matteusevangeliet som det fremste ideal for lærernes virke: «Den, der ikke er med mig, han er imod mig; den der ikke samler med mig, adspreder» (Matt. 12.30).

Ettersom lærerne er hjertet i skolens virksomhet, er det også viktig at ikke dissenterer slipper til som undervisere. Hvis så skjer, vil det bryte med skolens lutherske identitet. Den reneste fremtredelse av kristendommen er den man finner i den evangelisk-lutherske konfesjon:

«Øverst maa vi derfor stille det Krav til Skolen, at den meddeler Kristendommen ren og uforfalsket. Saa mange af os, der af Overbevisning bekjende os til den evangelisk-lutherske kirke, mene nu, at vi i denne har fundet den guddommelige Sandhed klarest og renest; og det er derfor, vi forlange, at vore Børn, der ere døbte i denne Kirkes skjød, ogsaa i Skolen skal opdrages i dens Tro» (Hertzberg, 1882, s. 32)

Men slik situasjonen er i samtiden, vil det ikke være noe problem å kreve bekjennelse til den lutherske konfesjon, all den tid antallet dissenterer er så lite. I forhold til statskirkens medlemmer utgjør det «ikke saa meget som 1/2 prosent», påpeker han (ibid).

Imidlertid er det ikke sik at Hertzberg påtvinger lærerne noen form for åndelig uniformitet eller samvittighetstvang, selv om han krever at de skal bekjenne seg til den lutherske tro. En påtvungen bekjennelse vil da heller ikke tjene saken: «selve kristendommen Sag vilde ogsaa være ilde tjent med en Lærer, der for Levebrødets skyld maatte skjule sit sande Standpunkt og hykle en Livsanskuelse, der inderlig var ham fremmed (...)» (Ibid., s. 19). Undervisningen skal derimot ta utgangspunkt i lærerens egne religiøse erfaringer. Kun på denne måten fremstår den som ekte og ærlig:

«Lærerens Undervisning skal ikke blot give Kundskaben om den hellige Sandhed, men den skal være et personligt levende Vidnesbyrd om dens frelsende Kraft: - et Vidnesbyrd, der først kan gaa til Hjertet, naar det kommer fra et Hjerte, der er grebet af Kristendommens Sandheds Magt» (ibid., s. 31).

Og dette gjelder ikke bare kristendomsfaget, men kristendommens ånd skal gjennomtrengre alle fag (Ibid., ss. 17-18). Hertzberg forutsetter dermed at lærerens personlige religiøse erfaring er i overensstemmelse med den lære som den evangelisk-lutherske konfesjon forvalter. Slik situasjonen er, har den norske skolen alle forutsetninger for å formidle en allmenndannelse som er gjennomtrengt av kristelig ånd. Sentralt er den underlagt kirkelig myndighet, og lokalt har presten makt gjennom sin posisjon som skolekommisjonens ordfører.

Det finnes imidlertid også farer som Hertzberg må advare og avgrense skolen mot. Det er alltid borgernes ansvar å følge med på hvordan de styrende skjøtter folkets viktigste interesser, hevder han i en annen av de tekstene han har skrevet (Hertzberg 1885a). I samtiden er farene som truer den kristelige skole svært uttalte, ikke minst gjennom de mange antireligiøse bevegelser som setter sitt preg på samtidens ånd: kommunismen, sosialismen, nihilismen og anarkismen. Enkelte land har også totalt latt seg sluke av vantroens vesen. Dette kunne man for eksempel se i Frankrike, hvor man hadde en lang historie i det å motsette seg den kristne tro (Ibid., s. 4). Nå hadde man til alt overmål der til lands innført en skolelov hvor man setter seg som mål å rydde kristendommen ut av skolen, påpeker Hertzberg. Dette blir lurt inn hos studentene ved hjelp av nærmest suggererende retorikk: «gjennom en Række saakaldte Haandbøger eller Lærebøger i «Moral», i «Samfundslære», i «verdslig Kundskab», «for skolen (l'instruction morale, civique, manuel d'instruction laique) indsmugles paa en systematisk Maade Vantroen blant den opvoxende Slægt» (ibid). Bøkene det gjelder er skrevet på samme måte som de hjemlige katekismeforklaringene, med spørsmål og svar. Spørsmålene handlet om kristendommens lære, mens svarende reiste tvil om lærens rettmessighet og sannhet. En av disse bøkene hadde også fått et visst innpass i Norge, gjennom henvisninger og positiv omtale i *Verdens Gang*. Boken var skrevet av Paul Bert, som hadde gjort politisk karriere i Frankrike og offentlig hadde hånet den hellige skrift, miraklene og nåden.³

Og nettopp det at dette hadde fått positiv oppmerksomhet i en riksavis som *Verdens Gang* gjør at man bør være ekstra på vakt, fortsetter Hertzberg. Dette

³ Paul Bert var en av det samtidige Frankrikes ledende talsmenn for antiklerikalisme, og undervisningsminister i Leon Gambettas regjering.

er et alvorlig signal om at det åndelige forfallet er i ferd med å bre om seg i norsk offentlighet. Flere profilerte personer forsøker nemlig å så tvil om kristendommen i samtiden. En av disse var Bjørnstjerne Bjørnson, en annen var Arne Garborg. Bjørnson hadde opptrådt som vantroens talsmann og bannerfører i en rekke radikale aviser, blant andre *Dagbladet*, *Verdens Gang* og *Oplanden Avis*. I disse hadde han spredt rundt seg med propaganda for vantroen: Han hadde fornektet Jesus som Guds sønn, han hadde sådd tvil om jomfrufødselen og han hadde dessuten spredt idéer om at kristendommen var bygget på løgn og bedrag. Og dette hadde oppnådd så stor berømmelse og positiv oppmerksomhet i samtiden at han selv ville spare seg for «det smertelige Hverv at opfriske Erindringer derom» (Hertzberg, 1885a, s. 7). Garborg på sin side var særlig en trussel for den kristne tro fordi han nøt så stor respekt i rene akademiske kretser. Han hadde blant annet anmeldt J. C. Heuchs bok *Om Vantroens Væsen* og dessuten også Frederik Petersens bok *Om Skabelsen*. I anmeldelsene hadde han kommet med rene latterliggjøringer av den kristne trospraksis, og uttalelser som var så rå, motbydelige og forargerlige at «de ikke lader sig nævne i en Forsamling af anstændige og kristne Mænd» (ibid., s. 9). Skremmende nok hadde Garborgs litteratur blant annet blitt tatt inn i universitetskurser av professorer som Jørgen Skavlan og Ernst Sars. Disse hadde dermed gitt studentene bøker av en forfatter som sådde tvil om kristendommens trossannheter.

Når nå disse tankene hadde blitt en så tydelig del av norsk offentlighet, var det samtidig også en trussel for skolen, advarer Hertzberg. De unge er fremtiden, og vantroen arbeider derfor med «djævelsk kløgt» for å få skolen inn i sin makt (ibid). Denne djevelske kløkten innebærer å gå frem med den største forsiktighet; vantroen er slu og listig, og den vokter seg vel for å bli avslørt. Imidlertid er det fare på ferde for den norske skolen, påpeker han videre. Ikke minst kan dette dokumenteres i prosessen rundt dissenterloven, hvor en rekke

norske politikere, med henvisning til krav om åpenhet og toleranse, hadde argumentert for at kristne fra andre trossamfunn også skulle ha tilgang til lærerposter i skolen. Dette ser Hertzberg som første skritt på veien mot en konfesjonsløs skole, noe som igjen kunne lede til en skole helt uten religion. Hvis dette etableres, hadde vantroen fått sin vilje. Vantroen omtales altså med helt klare allusjoner til Det nye testamentets personifiserte forestillinger om djevelen. Omfattet av denne vantroen er også alle andre trosoppfatninger enn den som sorterer under en evangelisk-lutherske konfesjonens lære.

Hertzberg avgrenser altså skolen i forhold til det meste av bevegelser rundt ham. Skolen skal fremstå som en bastion for evangelisk-luthersk tenkning, og som sådan skal den danne front i forhold til alle bevegelser utenfor. Alt som læres der, og alle som har oppgaver der, skal være og lære i overensstemmelse med Luthers fortolkning av kristendommen. Dette kan han også argumentere for med loven i hånd: Ettersom staten juridisk sett også er forpliktet på den evangelisk-lutherske lære gjennom grunnlovens § 2, er det også statens oppgave, som skolens eier, å sørge for at kirke og skole i fremtiden holder sammen, hevder han:

«Har staten stillet sig i det Forhold til den evangelisk-lutherske Kirke, at de anerkjender den som sin, tilsiger den sin Haandhævelse og Beskyttelse, da er der saa meget mindre Grund for Staten til at løse sin Skole fra Kirkens, men saa meget mere til at lade sig det være magtpaaliggende, at bevare og styrke Forbindelsen, saaledes at det bliver vor Kirkes Bekjendelse og Livsanskuelse, der kommer til at gjennemtrenge og gjennemsyre ogsaa Skolens borgerlige Undervisning (Hertzberg, 1884, s. 39).

Hertzberg fungerer på denne måten som en opinionsdanner og frontfigur for tanken om en skarpt definert forståelse når det gjelder skolens konfesjonelle identitet. Han er profilert og velartikulert, og han vinner støttespillere i en deloffentlighet som inkluderer deler av den norske lærerstanden, lekmannsbevegelsen og høyresiden i det politiske og kulturelle liv.⁴ Hans tydelighet terger motstanderne, og danner et bilde av en representant for en klart avgrenset fløy i skolesaken på 1870- og -80-tallet.

Det er denne avgrensede ideologiske posisjonen som har ligget til grunn for den tradisjonelle fortolkningen av Nils Hertzberg. Som vi ser, er en ideologisk lesning godt begrunnet. Grunnlaget for en slik lesning forsterkes ytterligere gjennom Hertzbergs realpolitiske virker og hans allianser med andre tydelige profiler i samtiden. Dette kan man for eksempel se i forbindelse med et av de mest kjente utspill fra den konservative leir i siste halvdel av det 19. århundre, *Opropet til Christendommens Venner i Vort Land* i 1883. Her går Nils Hertzberg i tospann med Gisle Johnson. Initiativet til dette oppropet, som ville advare mot nedbrytende tendenser i samfunnet og forsvare kristendommens sak, kom imidlertid ikke fra kirkelig hold, men fra regjeringskretser, først og fremst fra nettopp Nils Hertzberg.⁵ Johnson ble

⁴ Denne deloffentligheten uttrykker seg også i høyresidens presse. Dette kan man blant annet se i en serie redaksjonelle artikler i det konservativt-religiøse bladet *Fædrelandet*, trykket i løpet av de årene striden om hva skolen skal være raser som verst. Formålet med disse artiklene, som er publisert sammen med Hertzbergs tekst, er først og fremst å belyse Verdens Gangs forhold til kristendommen, men også å se hvordan dette forholdet til kristendommen perverterer samfunnet og skolen.

⁵ Alf Kaartvedt har vist at det var Nils Hertzberg som var den sentrale strategen i oppropet, og ikke Gisle Johnson. Kaartvedt har videre sett oppropet som en viktig forutsetning for stiftelsen av partiet Høyre (Kaartvedt, 1956).

pekt ut av Hertzberg som leder for det utvalget som arbeidet med oppropet, og som den som skulle føre teksten i pennen. Oppropet fikk stor betydning for teologi og kirkeliv i Norge i lang tid fremover, og er av ettertidens historikere blitt sett som et angrep på Venstre i forbindelse med kampen om parlamentarismen (Elstad, 2008).

Også forståelsen av Hertzberg som antigrundtvigianer, som blant andre Dag Thorkildsen har tatt til orde for, finner god støtte i kildene (Thorkildsen, 1996, s. 137). Hertzbergs negative syn på Grundtvig kan fanges opp flere steder, ikke minst i Norsk Skoletidende. Det meste vil gå galt dersom Grundtvigs skolesyn blir lagt til grunn for driften av skolen i Norge, hevder han i en artikkel i 1872-utgaven av tidsskriftet. Grundtvigianerne setter for det første spørsmålsteget ved skoleplikten, og de fratar samfunnet ansvar for undervisning og oppdragelse. Dermed innser de heller ikke hvilken forebyggende funksjon felles og offentlig undervisning kan ha. Samtidig har de den tvilsomme ære av å arbeide for å få kristendomsundervisningen ut av skolen: De ser det som foreldrenes sak å meddele barna innholdet i kristendommens budskap, og de mener at dette budskapet skal være skolen uvedkommende. Endelig har også grundtvigianerne fortjenesten av å ha påvist at den konfesjonelt-lutherske skole, som faktisk har vært gjeldende siden reformasjonen, i sin dypeste grunn er forfeilet. Skal skolen bli «fribaaren», «folkelig», «maa all Undervisningspligt ophæves i samme Grad, som Friheden og Selvstyret udvides, og den opvoksende Slægt overgives alene i de Engles Varetægt, som hedde «Nordens Aand», det Folkelige Drag», og den ubegrænsede Vilkaarlighed». For, fortsetter han med bitende sarkasme, «al Kontrol er en Dæmper for «Lyset» og en Fiende af «Livet» (Hertzberg, 1872).

Den ideologiske lesningen av Nils Hertzbergs tekster, eller den tradisjonelle fortolkningen og forståelsen av disse tekstene, kommuniserer godt med de

konfesjonelt-luthersk troende sin tekstkultur. Her finnes det, for å si det med Johan Tønnessons ord, «et omfattende system av tekster som regulerer kulturen» (Tønnesson, 2012, s. 59). Derunder teller ikke minst tekster relatert til skriftfortolkning. Disse tekstene vil holde liberaliserende tendenser på avstand. Med sin argumentasjon sørger Hertzberg for å opprettholde skolen som en arena for å kommunisere det som denne tekstkulturen lærer. I tillegg sørger han for at konkurrerende religiøse tekstkulturer ikke vinner frem.⁶

Så langt kan det altså være god grunn til å bygge under det den tidligere Hertzbergresepsjonen har tatt til orde for. Tekstene bærer tilsynelatende preg av en ideologisk entydighet, der forfatteren bygger opp en modelleser som kommuniserer med de ideologier som gjelder innenfor en luthersk bibeltro og dogmatisk tekstkultur. Teksten blir aktualisert inn mot denne tekstkulturen, og styrker derigjennom også tekstkulturens ideologiske grunnsyn og kompetanse.

Å møte kravene fra omgivelsene. Modellesere i Hertzbergs tekster.

Samtidig som de som definerer seg innenfor det bibeltro sjiktet i Den norske kirke vil forholde seg til en eller flere religiøse tekstkulturer, vil de med nødvendighet også forholde seg til en rekke sekulære tekstkulturer. Storsamfunnet som sådan fremstår som en arena for meningsdannelse, der blant annet nasjonal og språklig bevissthet og fedrelandskjærighet diskuteres

⁶ I sin gjennomgang av den religiøse menigheten eller kirken som tekstkultur viser Johan Tønnesson til at nye tekstkulturer dannes, der nye fortolkninger av Bibelen vinner frem. Et eksempel på dette er haugianerne, som var «mestere i å erobre den hellige skrift og bygge sin egen tekstkultur rundt erobringen» (Tønnesson, 2012, s. 60).

fritt på Hertzbergs tid. Dette kan ses som en del av et større statsborgerlig prosjekt, der det i økende grad kreves at folket deltar i samfunnslivet og tar ansvar for samfunnets utvikling (Telhaug og Mediås, 2003, s. 59). Det statsborgerlige prosjekt og storsamfunnets utvikling vil kreve at skolen tilpasser seg og gir adekvate tilsvær; for å lære opp elevene til demokratisk deltagelse og samfunnsansvar kreves mer enn religiøs-moralsk oppdragelse. Samfunnet krever rett og slett i økende grad et opplyst folk. I tillegg til disse overordnede og samfunnsomfattende faktorene finnes det en rekke forhold av realhistorisk eller praktisk karakter som skolen må ta inn over seg og respondere på i Hertzbergs samtid. Et eksempel på dette er forbedringen av infrastruktur som veier og jernbane, som øker mobilitet og dermed også muligheten for industrialisering, nye næringer så vel som nye perspektiver for folk flest.

De første av disse overordnede kravene om endring ble fanget opp i skoleloven av 1860.⁷ I kraft av denne loven blir allmenndannelsen og den religiøse dannelse likestilt som kunnskapsmessige fellesskap, og brede sekulære orienteringsfag som jordbeskrivelse, naturkunnskap og historie blir gjort obligatorisk for alle. Kretsen rundt Ole Vig, Hartvig Nissen og tidsskriftet *Folkevennen* var sentrale i prosessen som ledet frem mot denne loven. Tre år etter vedtaket av almueskoleloven, i 1863, innføres P. A. Jensens *Læsebog for Folkeskolen og Folkehjemmet* som den eneste autoriserte lesebok for

⁷ Lov om Almueskolevæsenet paa Landet. Denne loven har forøvrig blitt tillagt stor betydning i tidligere arbeider som berører den norske skolens utvikling. Rune Slagstad har omtalt 1860-loven som «utdanningshistoriens 1884» (Slagstad, 2001, s. 29). Telhaug og Mediås korrigerer imidlertid Slagstad, og hevder at skoleloven av 1860 heller skal kalles utdanningshistoriens 1814, fordi 1860-loven kan ses som et gjennombrudd for demokratiske idéer på skolens område.

allmueskolen. Denne erstattet Pontoppidans katekismeforklaring og andre lesebøker. P. A. Jensens bok innvarslet et nytt program for skolen, fordi den i økende grad la vekt på å vekke fedrelandskjærighet og på å bygge en spesifikk nasjonal identitet (Thorkildsen, 1998). Boken var ikke minst rik på sanger og fortellinger som mænte til kamp for fedrelandet. Som den gyldige leseboken helt frem til Nordahl Rolfsens bok tok over nesten tretti år senere ble P. A. Jensens bok en sentral konstituerende kraft i det norske samfunnet i siste halvdel av det 19. århundre Grundtvig fremstod som en betydningsfull ideolog i denne prosessen, både som generell bakgrunnsfigur i den kulturelle konteksten og som direkte inspirasjonskilde for flere av de aktører som var viktige for skolens utvikling. Ikke minst gjaldt dette tankene om fedrelandskjærighet og om betydningen av det nasjonale. Grundtvigs tanker fant nedslag i tekstene, både i sentrale lovformuleringer så vel som i den leseboken som ble brukt.

Hertzberg må, som skolemann, som politiker og som borger av samfunnet, også ta innover seg de faktiske endringer og de tekstkulturer de avstedkommer. Til en viss grad gjør han da også dette. Det har vært påpekt at opprettelsen av amtsskolen er den konservative og luthersk-konfesjonelle sidens tilsvar til etableringen av folkehøgskolene (Thorkildsen, 1996, s. 137, Oftestad, Rasmussen og Schumacher, 1993, s. 193). Amtsskolene skulle sikre bygdeungdom kunnskap og skolegang etter avsluttet folkeskole. Som ekspedisjonssjef i Kirkedepartementet kunne Nils Hertzberg selv føre denne saken i fremste politiske linje, helt frem til amtsskoleloven ble vedtatt i 1875. Men amtsskolene var ikke bare et konservativt svar på grundtvigianernes opprettelse av folkehøgskolen. Etableringen av denne skolen innebar også et «visst offer til den grundtvigske ånd», som Arne Bergsgård påpekte allerede i 1954 (Nygård, 1954, s. 37). I vår egen tid har Rune Slagstad i forlengelsen av dette påpekt at Hertzberg i visse henseende fremstår som en formidlende figur

(Slagstad, 2015, s. 319). Amtsskoleloven innrømmet en viss frihet både i læreplanen og i forhold til styresett. Det lokale amtet kunne selv vedta hver sin plan, og undervisningen skulle preges av samtale og foredrag mer enn lekselesing. Det skulle ikke være tvungen eksamen, og ikke religionsundervisning i noen av kursene. I følge Bergsgård vakte loven irritasjon blant grundtvigianske skolemenn (Nygård, 1954, s. 38). De lot seg ergre over at amtsskolemennene snyltet på folkehøgskolens ideologi, uten å gå i dybden når det gjaldt Grundtvigs forståelse av hva som skulle være bærende i undervisningen.

Like fullt som kildene kan dokumentere at Hertzberg fremstår som en strengt konservativt konfesjonell lutheraner i skolesaken, kan de også dokumentere at han ønsker opplysning, og at han ser nødvendigheten av andre fag. I *Skolen og Kristendommen* argumenterer han for viktigheten av opplæring på sekulære kunnskapsområder:

«Det var en tid, og den er ikke saa fjern endda – den ligger endnu indenfor mange af de nulevendes Minde, - da vor lovbefalede Skole udelukkende var Kristendomsskole; da Skolen, i følge Loven af 1860 optog ogsaa en del verdslige Fag, som Historie, Geografi og Naturkundskab, modtoges denne Reform af mange alvorlige kristne Lægfolk i vort Lan med Mistanke og Ængstelse, som om Skolen ny skulde verdsliggjøres og miste sin Karakter som kristendomsskole, og det er ikke frit for, at denne Ængstelse og den derpaa grundede Modstand mod den nye Skolelovs Gjennemførelse, den Dag i Dag ikke er ganske overvundet. Denne Frygt maa vi dog, uagtet vi vistnok kan agte den som udspringende af en levende om end misforstaaet Kjærlighed til det ene Fornødne, dog betegne den som grundet paa et snevert

Syn; thi Skolen behøver ikke verdsliggjøres, fordi om den optager borgerlige Fag» (Hertzberg, 1882, s. 29).

Samtidig anser han Pontoppidans katekismeforklaring for å være foreldet, og dermed vanskelig å forsvare som lærebok i religion til den oppvoksende generasjon:

«Pontoppidans «Sandhed til Gudfrygtighed», er, som rimeligt kan være, et Barn af sin Tid, og bærer dennes Merker. Uagtet fremvoxet af Pietismen, har den dog ikke løsrevet sig fra den Læreform, som var bleven den herskende gennem «Ortodoxismen»'s Tidsrum. Bogen bærer derfor stærke Mærker af hin Tids dogmatik, ja, fraregnet de Steder, hvor det rent praktisk-opbyggelige ofte varmt og smukt bryder igjennem. (...) Jeg tror, at det af dem, der gennem længere Tid har beskæftiget sig med at undervise efter Pontoppidans Forklaring skal erkjendes, at den ikke alene indeholder Definitioner og abstrakte Begrebsbetegnelser, hvor saadanne burde være undgaaet, og at den overhovedet, hvor saadanne forekomme, ikke anvende de ovenfor antydede Hjælpemidler for Tilegnelsen og Tydeliggjørelsen, men at man ogsaa støder paa mange dogmatisk-filosofiske Slagord, der kræver theologisk Studium for fuldelig at forstaaes (Hertzberg, 1885, ss. 10-11).

Det var derfor på høy tid å bytte ut denne boken med noe som var bedre egnet, mente han.

Også samtidige idéer om nasjonal identitet og kjærlighet til fedrelandet kan speiles i Hertzbergs tekster. I en tekst som utgis ikke lenge etter at

Folkeskoleloven er vedtatt, *Om Opdragelse og Undervisning* (1891), omtaler Hertzberg fedrelandskjærligheten som et av oppdragelsens fremste mål.⁸

Denne fedrelandskjærligheten styrkes gjennom opplæring i morsmålet:

«Undervisningen i modersmaalet er fortrinligst egnet til at nære fædrelandskjærligheden», hevder han her. Hertzberg ligger med dette ikke bare tett på tanker om nasjon, nasjonsdannelse og folkespråk som man også kan finne hos Grundtvig, han siterer sågar også Grundtvig direkte for å bygge opp under sin påstand:

*«Modersmaal er vort hjertesprog, kun løs er al fremmed tale, det alene i mund og bog, kan vække et folk fra Dvale».*⁹

For Grundtvig var kunnskap om morsmålet en forutsetning for at Den Hellige Ånd skulle kunne bevege menneskers hjerte, morsmålet var gjennomtrengt av den folkeånd som var nødvendig for å støtte Den Hellige Åndens virke.¹⁰

Dessuten, sier Hertzberg, «fædrelandskjærligheden vækkes og næres gjennom fortællinger af historien, navnlig af fædrelandets og den hellige historie».

Men, påpeker han videre:

⁸ Se særlig kapittelet «Barnets forhold til det borgerlige Samfund. Opdragelse til samfunds-
aand og fædrelandskjærlighed» (Hertzberg, 1891, ss. 64-65).

⁹ Sitatet er hentet fra salmen Modersmaalet – Moders navn er en himmelsk lyd (1837).
Grundtvig er her også angitt som referanse i teksten.

¹⁰ Grundtvig gir med dette språket en skapelsesteologisk betydning, menneskets
gudbilledlighet ligger i hvert enkelt språk som selvstendig bærer av Guds ord, som Dag
Thorkildsen påpeker med referanse til Helge Grell (Thorkildsen 1996, s. 44).

«den rette fædrelandskjærlighed er lige fjern fra den utækkelige og sneverhjertede nationalforfængelighed som fra den kolde og hjerteløse kosmopolitisme».

Også hos Grundtvig var kunnskap om historien en vesentlig forutsetning for å danne en nasjonal identitet, samtidig som han også tar avstand fra det å fremheve sin egen nasjon på bekostning av andres. Selv om Grundtvig så det danske folk som et av historiens «hovedfolk», anså han samtidig den rene nasjonalisme for å være «uchristelig» og «antichristelig».¹¹

Men også tidligere finner man tanker som kan minne om Grundtvig hos Hertzberg. I *Skolen og Kristendommen* argumenterer han for skolens luthersk-konfesjonelle identitet nettopp med henvisning til en sammenheng mellom undervisning i morsmål, historie og religiøs erkjennelse. For, sier han:

«(...) hvorledes vil Undervisningen i Modersmaalet og dets herligste Frembringelser, hvorledes vil undervisninger i Historien arte sig i de religionsløse Skoler, hvor det maa ties, og ikke tales just om det der fremfor alt er egnet til at vække, gribe og gjennemgløde det unge Sind? Ties om det, der, som Bjørnson engang har sagt, gjør, at naar den Unge hører derom, «da bliver hans Øie baade Stort og vaadt, hvor det rigeste og varmeste Menneskeliv skrumper ind til et fattigt og koldt skjema af Navne, Aarstal og kjedsommelige Udvortesheder» (Hertzberg, 1882, s. 17).

¹¹ En tilnærmet samlet Grundtvig-forskning har tilbakevist påstandene om at Grundtvig skal kunne tas til inntekt for en innadvendt og selvtilstrekkelig danskhet (Böss, 2013, s. 80).

Det kan her se ut som om Hertzberg tillegger undervisningen i morsmålet og historien en lignende skapelsesteologisk betydning som man kan se hos Grundtvig. Morsmålet og historien er gjennomtrengt av historiens ånd, og dersom denne ånden ikke får virke fritt, som man kan frykte i de religionsløse skoler, reduseres undervisningen i skolen til døde navn og tall. Språket gjør levende. Uten at Grundtvigs navn nevnes, eller uten at det finnes noen bevisst resepsjon av Grundtvigs teologi, ser det altså ut til at Grundtvigiansk tankegods har blitt til en del av det teologiske fundamentet for Hertzbergs syn på skolens utvikling.

Samtidig nærmer han seg resepsjonen av Grundtvig i Norge gjennom argumentasjonen for at skolen også skal undervise i verdslige fag. Skolen trenger ikke verdsliggjøres selv om den underviser i borgerlige anliggende, fortsetter han argumentasjonen når han snakker om nødvendigheten av slik undervisning:

«Kristendommen kan derfor lige godt være Skolens levende Midtpunkt; ja, den kan være dette saa meget bedre. Sagen er nemlig den, at Kristendommens eget Væsen, som er Aand og Liv, kræver et vist Maal af almindelig Aandsdannelse, for at kunne tilegnes; jo fyldigere og rigere denne Aandsdannelse er, desto mere virksom og indgribende er ogsaa Tilegnelsen af Kristendommens kraft» (ibid., ss. 29-30).

Argumentasjonen er imidlertid snudd på hodet i forhold til hva man ser hos de norske grundtvigianerne. Mens disse bruker kristendommens iboende ånd som argument for å kutte ut den spesifikke undervisningen i religion og heller la kristendommens ånd gjennomtrengre alle skolens fag, ser Hertzberg

fremdeles kristendommen som skolens og undervisningens midtpunkt (Anker, 1950, Grundtvig, 1968).

Det kan altså virke som om Hertzberg i sine bestrebelser for en bedre skole pragmatisk henter tankegods fra de som han gjennom hele sitt liv i offentligheten og politikken forsøker å argumentere mot. Han later blant annet til å ta til seg Grundtvigs syn på morsmålet, og han omstøper og omdefinerer dette til sitt program. Samtidig ser han det å bevare skolens konfesjonelle identitet som sitt politiske hovedanliggende. Dermed etableres (minst) to ulike modellesere i Hertzbergs tekster. Modelleseren er, som Tønnesson også skriver, i prinsippet ikke identisk med noen empirisk leser, men fremstår som tekstualiserte størrelser og som strategier innvevet i tekst. To ulike tekststrategier blir i denne sammenheng forankret i tekstens intensjonalitet: Å tilpasse seg både de konservativt luthersk troende sin tekstkultur, og å tilpasse seg det moderne storsamfunnet sin tekstkultur. Intensjonaliteten er i denne sammenheng ikke identisk med en bevisst villet psykologisk vilje eller mening hos Hertzberg selv, men den er knyttet til tekstens illokusjonære aspekt: Det forfatteren gjorde i det han fremmet det respektive utsagnet. Tekstens modellesere besitter på sin side spesifikke kulturelle og/eller teologiske kompetanser, og disse er klart identifiserbare i de tekstkulturer som tekstene kommuniserer med. Ut fra et slikt tekstteoretisk perspektiv er det klart at Hertzberg kan ta opp i seg kontekstenes holdninger til fedrelandskjærlighet, nasjonal identitet og delvis også borgerlige fag uten å gå på akkord med sine egne holdninger til skolen som arena for praktisering av kirkens lære. I dette forholder han seg også til – uavhengig av om han gjør det bevisst eller ubevisst – Grundtvigs lære.

Å drive historien fremover. Noen avsluttede perspektiver.

I denne artikkelen har vi argumentert for at flere av Nils Hertzbergs tekster ikke er så entydig antigrundtvigianske som spesielt den teologiske forskningen hittil har hevdet. Hertzberg har tradisjonelt vært sett på som en av de klareste apologeter for en konservativt og dogmatisk begrunnet luthersk ortodoksi, der Grundtvig og grundtvigianere er regnet for å være hans aller viktigste antagonister. Til dels er dette også forankret i uttalelser fra Hertzberg selv. En nærlesning av hans forfatterskap gir oss grunn til å argumentere for at tekstene har i seg modellesere eller tekststrategier som kommuniserer med de tekstkulturer som Hertzberg er omgitt av. Dette kan gi nye perspektiver på historien og historiens ulike aktører. I dette tilfellet blir konsekvensene at det man hittil har oppfattet som en klar og uttalt høyre- og venstreside i skolesaken frem mot 1889 forenet om et felles mål. Dermed står de kanskje også nærmere hverandre enn det fagteologien har tatt høyde for. I bestrebelsene for en bedre skole tar Hertzberg opp i seg noen av venstresidens argumenter. Hertzberg er, som Rune Slagstad skriver, i visse henseende en «formidlende figur», kanskje også mer enn hva Slagstad opprinnelig antyder. Når man åpner for at hans tekster kommuniserer med flere tekstkulturer, blir han også en som driver skolen og skolens utvikling videre.

Litteraturliste

Anker, Ella. (1950). Sagatun: *Herman Ankers liv og virke*. Oslo: Gyldendal.

Austin, John Langshaw (1962). *How to do things with words*. London: Oxford University Press.

Böss, Michael. (2013). «Grundtvigs nationalisme i lyset af nationalismeteori», i Ove Korsgaard og Michael Schelde (red) *Samfundsbyggeren. Artikler om Grundtvigs samfunnstænkning*. ss. 57-88. København: Anis.

Dokka, Hans Jørgen. (1967) *Fra allmueskole til folkeskole*. Oslo: Universitetsforlaget.

Eco, Umberto. (1983) *Lector in Fabula*. Milano: Bompiani

Elstad, Hallgeir. (2008). «Det gjælder en Kamp for Vort Folks Velfærd. Til tolkninga av «Til Kristendommens Venner i vort Land». *Historisk Tidsskrift* 87 (4), ss. 633-655.

Elstad, Hallgeir. (2000). «...en Kraft og et Salt i Menigheden...». Ein studie av de såkalla «johnsonske prestane i siste halvpart av 1800-tallet i Noreg. Oslo: Unipub Forlag.

Grundtvig, N. F. S. (1968). «Er Troen virkelig en Skole-Sag», i Knud Eyvin Bugge (red.), *Grundtvigs skoleverden i tekster og tanker*. Bd. 1, ss. 268-272. København: G. E. C. Gads Forlag.

Haraldsø, Brynjar (red.). (1989). *Kirke – Skole – Stat 1739- 1989*. Oslo: IKO— forlaget.

Hertzberg, Nils. (1882). *Skolen og Kristendommen. To Foredrag*. Kristiania: Mallings Boghandels Forlag.

Hertzberg. (1884). [Uten forfatterangivelse] Statsminister Sverdrups Forslag til Reform i vort Folkeskolevæsen og forhv. Statsraad N. Hertzbergs bemærkninger til dette. Kristiania.

Hertzberg, Nils. (1885a). «De Farer, der True den Kristelige Skole i vort Land». Foredrag af Statsraad N. Hertzberg ved Folkemødet i Sarpsborg den 7de April 1885. Kristiania: E. T. Bjørnstad & co's Bogtrykkeri.

Hertzberg, Nils. (1885b), Manglerne ved Pontoppidans Forklaring og Principene for en ny. Kristiania: Steen.

Hertzberg, Nils. (1872). «Grundtvigianisme og «Statens Almueskole», i *Norsk Skoletidende*, fjerde årgang, 20. Desember.

Hertzberg, Nils. (1888). Om forslaget til nye Love for Folkeskolen. Kristiania: Alb. Cammermeyer.

Hertzberg, Nils. (1891). *Opdragelse og Undervisning*. Kristiania: Grøndahl og Søns Forlag.

Kaartvedt, Alf. (1956). Kampen mot parlamentarismen 1880-1884. Den konservative politikken under vetostriden. Oslo: Universitetsforlaget.

Nygård, Kristian (red.). (1954). Frå Amtsskole til Folkehøgskole: 75-årsskrift for fylkesskolen i Noreg. Trondheim: I kommisjon: Brun.

Oftestad, Bernt T., Tarald Rasmussen og Jan Schumacher. (1993). *Norsk kirkehistorie*. Oslo: Universitetsforlaget.

Slagstad, Rune. (2001). *De nasjonale strateger*. Oslo: Pax forlag

Slagstad, Rune. (2015). *[Sporten]. En idéhistorisk studie*. 3. utgave. Oslo: Pax Forlag.

Stortingsforhandlinger (1888).

Telhaug, Alfred Oftedal og Odd Asbjørn Mediås. (2003). Grunnskolen som nasjonsbygger. Fra statspietisme til nyliberalisme. Oslo: Abstrakt forlag.

Thorkildsen, Dag. (1996). Grundtvigianisme og nasjonalisme i Norge i det 19. århundre. Norges Forskningsråd: KULTs Skriftserie nr. 70

Thorkildsen, Dag. (1998). «Grundtvigianerne og moderniseringen av den norske skole» Ingmar Brohed (utg.), *Kyrka och nationalism i Norden. Nationalism og skandinavism i de nordiska folkkyrkorna under 1800-talet*. ss. 249-280. Lund: Studentlitteratur.

Tønnesson, Johan. (2004). Tekst som partitur eller Historievitenskap som kommunikasjon: Nærlesning av fire historikertekster skrevet for ulike lesergrupper. Dr. Art avhandling. Oslo: Unipub forlag

Tønnesson, Johan. (2012). *Hva er sakprosa?* Oslo: Universitetsforlaget.